

Əfsanəvi quşlar*

Xalq ədəbiyyatımızda bu günə qədər tədqiq edilməmiş çox maraqlı məsələlər vardır. Bunlardan biri də nağıl və əfsanələrimizdə çox tez-tez təsadüf edilən məşhur Simurq quşudur.

Bu quş bizdə əsas xeyir qüvvələrindən biri olaraq məşhurdur. O iştirak etdiyi hər bir əsərdə qəhrəmana kömək edən, qara qüvvələrlə apardığı mübarizədə ona yollar göstərən, məsləhətlər verən, onu ən çıxılmaz fəlakətlərdən xilas edən, mərhəmətli, vəfali, sədaqətli, özü də xariqültəbii xüsusiyyətlərə malik xeyirxah bir qüvvə kimi təsvir edilir.

Məşhur “Məlikməmməd” nağılında Məlikməmməd divin əlindən xilas etmiş olduğu qızları və qiymətli şeyləri əldən verdikdən sonra bir səhvin nəticəsi olaraq, qaranlıq dünyaya, zülmətə düşür. Burada o, Simürğün balalarını yemək istəyən əjdahaya rast gəlir. Onu öldürərək balalarını xilas edir. Simürğ gəlib işi belə gördükdə, hər il onun balalarını yeyən bu qorxunc düşməni məhv etmiş olan Məlikməmmədi öz qanadlarının kölgəsi altına alır, bu yaxşılığına görə hər nə istəsə, yerinə yetirməyə hazır olduğunu vəd edir. Məlikməmməd onu işıqlı dünyaya aparmasını quşdan xahiş edir. Simürğ onu arxasına alaraq göyə qalxıb yola düşür.

Məlikməmməd özü ilə bərabər qırx tuluq su, qırx şaqqa da ət götürmüşdür. Şərtə əsasən, Simürğ hər dəfə “qa” dedikdə ona ət, “qu” dedikdə su verir. Beləliklə, onlar zülmət ilə işıqlı dünya arasındakı məsafəni qət edərək Məlikməmmədin atasının şəhərinə gəlirlər. Mənzilə az qalanda ət qurtarır. Məlikməmməd budundan bir parça ət kəsb

* “Vətən uğrunda” jur., 1945, № 5, s.93-101.

Simürğa verir. Lakin Simürğ adi quşlardan deyildir, ətin şirinliyindən şübhələnərək, dilinin altında saxlayır. Mənzilə çatdıqdan sonra Məlikməmmədin gizlətməyə çalışmasına baxmayaraq, iş açılır. Simürq ağzının lüabı ilə əti yerinə yapışdırır, onu sağaldaraq yola salır. Üstəlik olaraq öz tükündən də Məlikməmmədə verir ki, çətinliyə düşdükdə onu çağırınsın.

Nağıl Simurqun yardımı və rəhbərliyi ilə Məlikməmmədin öz xain qardaşları üzərindəki qələbəsi ilə bitir. Yəni Simurğun köməyi ilə xeyir şərə qalib gəlir...

Hər şeydən əvvəl, bu nağılın qədim Midiya əsatiri ilə sıx surətdə əlaqədar olduğunu qeyd etmək lazımdır.

Məlumdur ki, bu nağılda əsas mübarizə padşahın bağında olan bir almanın üstündə gedir. Bu almanın xariqültəbii xüsusiyyətləri vardır. Onu yeyən qocalar cavanlaşırlar. O, beləliklə, insana əbədi həyat verir, heç şübhəsizdir ki, bu alma qədim Midiya dini fəlsəfəsində xeyir allahı olan Ahurəməzdanın allahlar məkanı müqəddəs Berezant dağında əkmış olduğu həyat və əbədiyyət ağacının sonralar müəyyən dəyişikliklərə uğramış təmsilidir.

Qədim Midiya dini fəlsəfəsinin əsas qütbləri olan Ahuraməzda ilə Əhrimən arasındakı mübarizə mücərrəd deyildir. "Avesta"nın əsas hissələrindən biri olan "Yasna"nın XXX fəslinin üçüncü maddəsində deyilir:

"İbtidada çox böyük məharətlə iki əkiz ruh yarandı. Bunların birincisi xeyir, ikincisi şər idi".

"Avesta"nın izahına görə, bu iki ruh bütün varlığı öz aralarında bölmüşlər. Bunlardan birincisi, yəni Ahuraməzda həqiqəti, həyatı, işığı, xeyri seçmiş, ikincisi, yəni Əhrimən isə yalanı, ölümü, zülməti, şəri götürmüşdür. O gündən bunların arasında barışmaz bir mübarizə və mücadilə başlanmışdır. Guya ki, bunlardan birincilər ikincilərə tamamilə qalib gəldikdən sonra insanlıq əbədi səadətə çatacaqmış.

Beləliklə, aydın görünür ki, ümumiyyətlə qədim əməkçi insanın "öz mənşəyi etibarilə tamamilə bədii yaradıcılıqdan ibarət olan dini" (Qorki), o cümlədən də qədim Midiyanın dini fəlsəfəsində, "İbtidada birgə yaranmış" zidd qüvvələrin mübarizəsi, insanların bəxtiyarlığı, səadəti demək olan xeyirlə onların fəlakətlərinin səbəbi demək olan şər arasındakı daimi mübarizənin ibtidai-dini şəkil almış bədii ifadəsindən ibarətdir.

"Avesta"nın həmin fəslinin XI bəndində isə biz aşağıdakı sözlərə rast gəlirik:

"Düvlər də bu seçkidə mühakiməsizlik etdilər. Onlar da xeyri deyil, şəri seçdilər".

Hətta Zərdüşt dinini qəbul edən hər kəsin oxumalı olduğu dualarda biz bu sözləri görürük.

“Mən divlərə lənət oxuyuram. Özümü divlərin düşməni, Zərdüştün mülaqibi, Məzdayə sitayiş edən, Ahuraya inanan elan edirəm”.

Beləliklə, qədim Midiyanın dini fəlsəfəsinə görə, divlərin şər allahı Əhrimənin əsas köməkçilərindən hesab edildiyi aydın görünür. Əhrimənlə Ahuraməzdanın arasında gedən daimi mübarizə nəzərə alınarsa, Əhrimənin başlıca köməkçisi olan divlərin, Ahuraməzdanın özü ilə olduğu kimi, onu təmsil edən xeyrin bütün müxtəlif təzahürləri ilə də düşməniyi aydındır. Ahuraməzda tərəfindən əkilmiş olduğu elan edilən həyat və əbədiyyət ağacının meyvələri isə həmin xeyrin müəyyən əsatiri bir təzahürüdür. Bəllidir ki, divlər, insanı qocaldıqca cavanlaşdıran, yəni ona əbədi həyat bəxş edən həmin meyvələri oğurlamalı, insanları onlardan məhrum etməyə çalışmalı idilər. Beləliklə, “Məlikməmməd” nağlında divin hər il almaları oğurlaması məsələsi aydınlaşmış olur. Divlərin bu fənalıqlarına qarşı mübarizədə Simürq Məlikməmmədə yardım edir.

“Avesta”ya görə, Ahuraməzdanın məskəni qədim pəhləvi dilində Elburc, indiki fars dilində və eləcə də bizdə Elburz adı ilə məşhur olan müqəddəs Berezant dağındadır. Əsatirə görə, yer üzündəki bütün dağların anası hesab olunan bu dağ, yüksəlib göylə birləşməkdədir. “Avesta”ya görə, “burada nə gecə, nə zülmət, nə soyuq, nə isti külək, nə də öldürücü xəstəlik yoxdur”.

Bu dağın bir neçə zirvəsi vardır. Bunların içərisində “Tair” adlanan zirvə dünyanın mərkəzi hesab edilir. Günəş, Ay və ulduzlar da həmin bu zirvənin ətrafında fırlanır. Bu dağın cənub ətəklərində müqəddəs Vuruqaş dənizi yerləşmişdir ki, bu da alimlərin iddiasına görə, indiki Kaspi, Xəzər dənizidir. Haqqında danışılan həyat əbədiyyət ağacı da həmin bu səmavi su qaynağının suyu ilə qidalanır.

Hər şeydən əvvəl bunu qeyd etmək lazımdır ki, Berezant dağının “Avesta”dakı təsviri bizdə göyün quruluşu haqqındakı kosmoqonik etiqadlara çox yaxındır. “Bizdə xalq arasında yaşayan əqidəyə görə, göy yeddi qatdan ibarətdir. Göylə yerin birləşdiyi nöqtə üfüqdür. Üfüqdən sonra böyük geniş bir su vardır. Bu suyun nəhayəti Qaf dağıdır. Qafın o biri tərəfi zülmətdir. Simürğ quşu da həmən burada yaşayır”.

Bəlli olduğu üzrə, Qaf sonradan Elburc adlandırılmış Berezant dağına ərəblər tərəfindən verilmiş addır. Simürğ quşu isə, “Avesta”da doğrudan-doğruya adı çəkilən əsatiri bir quşdur.

“Məlikməmməd” nağılında Simürğün əjdaha ilə olan düşmənçiliyi də təbiidir. Şər qüvvəsi olan Əhrimənin köməkçilərindən biri olan əjdaha, qədim Midiya dini fəlsəfəsinin əsaslarına uyğun olaraq, xeyir qüvvələrindən biri olan Simurqla mübarizə aparmalıdır. Bu düşmənçilik və mübarizə bizim nağılda çox məharətlə və bədi bir şəkildə verilmişdir. Əjdaha hər il Simürğün balalarını yeyir. Beləliklə, onun nəslini kəsmək istəyir.

Simürğ, əlbəttə ki, bir tək “Məlikməmməd” nağılında iştirak etmir. Əsatir və əfsanələrimizdə, eləcə də nağıllarımızda bu quşa tez-tez təsadüf edilməkdədir. Bunların hamısında bu quş xeyrin nümayəndəsi, şərin düşməni olaraq görünməkdədir.

Ümumiyyətlə, yəni şərqdə, eləcə də bizdə bu qədər məşhur olan bu quş, şərqşünas alimlərin diqqətini cəlb etməyə bilməzdi. Müxtəlif dövrlərdə müxtəlif alimlər tərəfindən bu quş haqqında cürbəcür fikirlər söylənilmişdir.

Bəzi alimlər bu quşu, “Məlikməmməd”də olduğu kimi, arxasında bir adam, qırx tuluq su və qırx şaqqaət götürərək uzaq məsafələr uçacaq qədər böyük və qüvvətli olduğunu nəzərə alaraq, “simürğ, yəni “otuz quş” deyə təfsir etməyə çalışırlar. Bəziləri qaraquşun quşların ən böyüyü və qüvvətli olduğunu nəzərə alaraq, bu sözü “siyah-mürğ” deyə izah etmək istəyirlər. Bəziləri isə bunu itlə əlaqələndirərək “sək-mürğ”, yəni “it-quş” deyə təfsir edərək üçüncü bir fikir ortalığa sürürlər.

Bu iddia məşhur bir əfsanəyə əsaslanır. Bu əfsanəyə görə, ağbaba quşu ömrünün sonunda bir cüt yumurta yumurtlayır. Guya ki, bu yumurtaların birindən ağbabanın son balası, birindən isə “baraq” adlanan bir it çıxır. Guya ki, “sək-mürğ” demək olan Simürğdə həmin ağbaba quşu ilə onun qardaşı olan “barağın”, yəni itin bir-biri ilə əlaqələndirilməsinin əsatiri ifadəsidir.

Bəlli olduğu üzrə, bu əfsanə Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsərindən götürülmüşdür. Mahmud Kaşğari bu əsərin birinci cildinin 315-ci səhifəsində “baraq” sözünü izah edərək belə yazır:

“Barağ çox tüklü bir itdir. Türklərin etiqadına görə, ağbaba quşu qocaldıqda, iki yumurta yumurtlanmış. Yumurtaların birisindən baraq çıxarmış. Ov üçün saxlanılan bu it, itlərin ən sürətlə qaçanıdır. O biri yumurtadan da bir bala çıxarmış ki, bu da ağbabanın balası olurmuş”.

Bu əfsanə indi də bizdə vardır. Bundan başqa, biz “baraq” sözünə “Kitabi-Dədə Qorqud”da da təsadüf edirik. Buradakı “Bamsı Beyrək” boyunda Bamsı yağırca Fatmaya belə deyir:

“İtimizin adı Baraq deyildimi?”

Sənin adın qırx oynaşlı yağırca Fatma deyildimi?”

Göründüyü üzrə, burada da “Baraq” it adı olaraq, işlədilmişdir. Hətta bu söz indi bu saat belə “parağ” şəklində xalq arasında işlədilməkdədir. “Eşidib parağı qırxarlar, amma bilmir harasından qırxarlar”-deyə, bir atalar sözü də vardır. Beləliklə, “Baraq”ın it olması və bunun da ağbaba əfsanəsi ilə əlaqədar olması doğrudur. Lakin məsələ burasındadır ki, bunların heç birinin Simürğ quşu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Haqqında danışılan alim qədim türk xaqanlarının Toğrul quşuna və Barağa minib göyə qalxmaları əfsanəsi ilə Firdovsinin “Şahnamə”sində Rüstəmin Simürğə minib, göyə qalxması arasında müəyyən bir yaxınlıq görmüş, ona görə də Simürğü iti ilə əlaqələndirmişdir. Burada, doğrudan da, müəyyən bir yaxınlıq olduğu görünməkdədir. Lakin bir-birinə bənzəyən hər şeyin eyni olması nəticəsini çıxarmaq, əlbəttə ki, doğru deyildir. Müxtəlif xalqlarda belə zahirən bir-birinə bənzəyən çox şeylər vardır ki, diqqətli tədqiqat bunların mənə etibarını ilə fərqli, bəzən hətta tamamilə zidd olduqlarını meydana çıxarır. Buna saysız – hesabsız misallar gətirmək olar. Heç olmazsa bu məsələdə qədim çin əsəri ilə Midiya əsəri arasındakı təzad buna ən yaxşı misaldır.

Yuxarıda deyildiyi kimi, bizdə Simürğlə əjdaha arasında barışmaz bir düşmənçilik vardır. Qədim çin əsərində isə həmin iddiada Simürğ ilə eyniləşdirilmiş olan Toğrul quşu imperatoriçənin, əjdaha isə imperatorun əsəri təmsiliş, surəti kimi təzahür edir. Hətta imperator ilə imperatoriçənin izdivacı Toğrul ilə əjdahanın xəyalı izdivacı kimi təsəvvür edilir. Buradan Simürğ ilə toğrulun eyniləşdirilməsinin nə dərəcədə yanlış olduğu aydın görünür.

İkinci bir tərəfdən, Baraq özü də hər xalqda eyni mənada deyildir. Bizdə bu it şəklində təsəvvür edildiyi halda, misal üçün, ərəblərdə at şəklində düşünülür. İslam dini əfsanələrindən, hətta Barağın ikinci belə bir at olan Rəfrəf ilə meracda iştirak etmiş olduqları da bəllidir.

Biz yuxarıda həyat və əbədiyyət ağacı haqqında danışmışdıq. Midiya əsərinə görə, ilk yaz yağışları bu ağacın tumlarını yer üzünə gətirir. Beləliklə, dağlarda bunun adı insanlara məxsus olan yenə bir növü bitir. Bu çiçəyin adı “Avesta”da “Xom”, daha qədim şərq əsərində isə “Som”, “Səm” və yaxud “sim”dir. Biz bu barədə başqa bir münasibətlə danışmış olduğumuz üçün, burada geniş təfsilata girişməyi lazım bilmirik.

Ancaq məsələnin aydın olması üçün yenə də qeyd etmək istəyirik ki, qədim Midiyada həmin bu çiçəkdən xüsusi bir içki hazırlanmış. Müqayisəli tədqiqat göstərir ki, həmin müqəddəs "Səm", "Som" yaxud "Sim" içkisi və çiçəyi haqqında olan əsatir, müruri-zamanla, ayla birləşmiş və bu söz, nəhayət, doğrudan-doğruya Ay mənasını daşımağa başlamışdır.

Müqəddəs "Səm" içkisinin Ay kimi sarımtıraq bir parlaqlığa malik olması, hələ qədimdə onları bir-biri ilə əlaqələndirmək üçün müəyyən zəmin yaratmışdı. Onun insanı öz təbii halından çıxarmaq və müxtəlif xəstəliklərə dərman olmaq kimi şifəli bir təsirə malik olması isə bu içkinin xariqülədə bir qüvvəyə malik olması etiqadını yaratmış və yavaş-yavaş ilahi qüdsiyyətə yüksəlməsinə səbəb olmuşdu. Biz yuxarıda qeyd etmişdik ki, "Səm" həyat və əbədiyyət içkisidir. O, bir sıra cismani xəstəliklərin dərmanı olduğu kimi, eyni zamanda öz məstedici, nəşələndirici təsiri ilə insanın mənəvi, ruhi xəstəliklərini də sağaldır. O, öz xariqülədə gücü və təsiri ilə insana yeni ruh verir. Onu, bir növ, maddi aləmdən ayıraraq, mənəvi aləmə qaldırır. Beləliklə, qədim insanda onun günahları təmizləyən bir amil olması etiqadı da yaranmışdır.

"Som"un insanda xüsusi bir danışq həvəsi oyatması, insanda danışmaq üçün xüsusi bir haləti-ruhiyyə yaratması, onun yaradıcılıq mənbəyi, yaradıcılıq səbəbi olması etiqadını da əmələ gətirmişdi. Beləliklə, o, sözün, nəğmənin, şerin, ayinin yaradıcısı, müsəbbibi kimi qəbul edilməklə, eyni zamanda bunun nəticəsi olaraq, muğların, möbidlərin, hətta peyğəmbərin özünün belə rəhbəri hesab olumağa başlamışdı.

"Avesta"da Zərdüşt ilə Ahuramazda arasında sual-cavab şəklində gedən böyük bir ayin vardır. Ayində bu müqəddəs içkini hətta allahların belə içdikləri görünür ki, "Səm" in Ayla birləşməsinin əsas səbəblərindən biri də bu olmuşdur. Çünki etiqada görə, allahlar Ayın işığını içirmişlər. Guya ki, ayın getdikcə incəlməsi və nəhayət, tamamilə yox olması da bunun nəticəsi imiş. Həmin etiqada görə, Ay hər ayın başlanğıcından ta on beşinə qədər Günəşdən qüvvə almaqla böyüyür, dolğunlaşır, kəmələ yetir, sonra isə Ayın sonuna qədər allahlar tərəfindən içilmiş.

Müqayisəli tədqiqat göstərir ki, "Sim", "Səm" sözünün doğrudan da əlaqədə olması qədim Hindistan əsatirində də vardır. Misal üçün, qədim bir hind əfsanəsinə görə "Səm" "Dakşi"nin 27 qızının əridir ki, bu, əslində 27 mənşəmən-şəmsiyyənin xalq əfsanələrindəki inikasından başqa bir şey deyildir. İkinci bir əfsanəyə, görə "Səm" in "Tara" ilə evlənməsindən doğulmuş "Budxa" ilahəsi Ay dünyasını yaratmışdır. Bunlardan başqa

hind kosmoqoniyasına görə, göy səkkiz qatdan ibarətdir. Yuxarıdan üçüncü qatın adı "Səm lok"dur ki, bura Ayın məskənidir. Daha sonrakı dövrlərə aid olan Hind ay ilahəsinin adı "Səm çandırması"dır. "Riq-Veda"dən sonrakı hind dilində isə "səm" doğrudan-doğruya ay mənasında işlənmişdir. Beləliklə, "Səm" yaxud "Sim" sözünün vaxtilə Ay mənasında işlənmiş olduğu aydın görünür. Biz əgər bir tərəfdən bütün bu deyilənləri, ikinci tərəfdən Simürğ quşunun xüsusiyyətlərini, onun bir sıra şeylərlə bərabər həm də Işıq, Günəş, Ay kimi xeyir nümayəndəsi olduğunu, üçüncü tərəfdən isə bir çox qədim xalqlarda Ayın, Günəşin təmsili olan əsəri quş surətlərinin varlığını nəzərə alarsaq, cəsarətlə deyə bilərik ki, Simürğ də beləcə Ayla əlaqədar olan bir quşdur. O da ərəblərdəki "rox", yunanlarda və romalılarıdakı "Kumont", misirlilərdəki "Mospero", babilidəki "Soqqe", ruslardakı "Jar ptiça" və sairə kimi Günəşin, Ayın əsəri təmsilidir. Yəni bu söz nə simürğ, nə siyahmürğ, nə də səkmürğ olmayıb "Simrux"dür.

Məlumdur ki, alimlər bu sözü mürəkkəb bir ad kimi götürürlər. Bu doğrudur. Göründüyü üzrə, bu söz, doğrudan da, mürəkkəb bir addır. Lakin bu alimlər onu öz hissələrinə düzgün ayıra bilmədikləri üçün, nəhayət, yuxarıda göstərilən yanlışlıqlara düşmüşlər. Əslində bu sözün birinci hissəsi əvvəllərdə həyat, əbədiyyət içkisi, sonralar isə "Ay" demək olan "Sim", ikinci hissəsi isə "üz", "bəniz", bəlkə də "surət", "timsal" demək olan "rux" sözlərindən əmələ gəlmişdir. Bu sözün sonralar "Simürğ" şəklinə düşməsi, yəni ikinci hissənin sonundakı "x" səsinin "ğ" ilə əvəz olunması çox güman ki, ərəb əlifbası ilə bir yerdə yazıldığı zaman birinci hissənin son səsi olan "m"-nin ikinci hissə ilə birləşdikdə quş demək olan, "mürğ" kəlməsinə bənzəməsinin nəticəsidir ki, bu da həmin yanlışlıqların əsas səbəbini təşkil etmişdir. Diqqət edilsə, Simürğün bizdə ikinci adı olan "Züm-rüd" də bu sözün "söhrab-zöhrab" "almaz-almas" kəlmələrində olduğu kimi, birinci səsinin "z"-ya son səsinin isə "d"-ya çevrilmiş şəkildən ibarətdir. Beləliklə, Simürğün, doğrudan da, Ayla əlaqədar əsəri bir surət olması aydın olur. Onun xeyirxahlıq surəti olaraq yaranması və xalq ədəbiyyatımızdan götürüldüyü üzrə, insanlara qarşı müsbət münasibəti isə Ayın qədim insan həyatında oynadığı rol, malik olduğu əhəmiyyəti ilə əlaqədardır. Bəllidir ki, Ayın varlığı, onun dövriyyə hərəkəti, gündüzlər batıb gecələr çıxması, Ayın on beşinə qədər böyüyüb sonra kiçilməyə başlaması, nəhayət, hər ayın sonunda yox olaraq Ayın əvvəlində yenidən doğulması prosesi hadisələri izah etməkdə aciz olan qədim insanın nəzərində onun əsəri boyalar almasına səbəb olmalı

idi. Bunu biz daha aydın olaraq yenə xalq ədəbiyyatımızda çox məşhur olan “Səməndər quşu” əfsanəsindən də görürük. Göründüyü üzrə, bu quşun da adı, yenə həmin “səm”, “sim” sözü ilə yəni Ayla əlaqədardır. Əsatirə görə, Səməndər müəyyən yaşa çatdıqdan sonra öz sinəsindən qalxan bir alovla yanıb külə dönür. Sonra həmənlə külün içərisindəki son qor öz-özünə közərir, böyüyür, canlanır və yenidən Səməndərə çevrilir. Bu proses sonsuz, nəhayətsiz olaraq təkrar olunur. Aydın ki, bu da qədim insanın Ayın gecələr çıxıb gündüzlər batması, bəzən onun üfüqü qızılşdırması, bir qədər sonra isə kül rəngli bir tutqunluq batmasının, yaxud Ayın sonunda yox olub, ayın əvvəlində yenidən doğulması və getdikcə böyüyüb kəməllə yətməsi hadisəsinin öz dövrünə görə izah və ifadəsindən ibarətdir. Bütün bu deyilənlər Ayın Simürğ və Səməndər şəklində əsatirdə təzahür etdiyini göstərir. Lakin, ümumiyyətlə, əsatirin ancaq təbiət qüvvələrinə və göy əcramına aid olmasını düşünmək doğru deyildir. İnsan həyatında əhəmiyyətli rol oynayan başqa şeylər, hətta insan bədəninin adı üzvləri də çox zaman qədim insan tərəfindən beləcə xariqültəbiiləşdirilmiş, qüdsiyyətə qaldırılaraq əsatiri şəkil almışdır.

Bizdə bu qəbildən olan əsatiri surətlərdən biri xalq ədəbiyyatımızda çox məşhur olan dövlət quşudur. Bütün nağıllardan və əfsanələrdən görünür ki, bu quşun iki əsas xüsusiyyəti vardır. Bunlardan birincisi bundan ibarətdir ki, bu quşun kölgəsi bəxtiyarlıq və səadət rəmzidir. Onun kölgəsi kimin başı üzərinə düşsə, o, dünyada mütləq ən bəxtiyar adam olur. Bunun nəticəsi olaraq, bu quşun ikinci xüsusiyyəti meydana gəlmişdir. O, kimin başına qonarsa, həmin adam padşah, yəni dövlət, hökumət başçısı olur. Göründüyü üzrə, birincidən doğmuş bu ikinci xüsusiyyət, eyni şeyin nağıl və əfsanə yaradıcılığı xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmış şəkildir. Başqa cür desək, bu xüsusiyyət birincinin daha sonrakı dövrlərə aid olan inkişaf formasıdır.

Bu quşun adındakı “dövlət” sözü əvvəllərdə sərvət, var mənası daşması da, cəmiyyət quruluşunda “hökumət” mənasında işlənən dövlət quruluşu ortaya çıxdıqdan sonra bu şəkllə düşmüş və padşah seçkisi vasitəsinə çevrilmişdir. İbtidai cəmiyyət inkişafının keçirmiş olduğu mərhələlər nəzərə alınarsa, bu da qanunauyğun və təbii bir haldır.

Bizdə “dövlət” sözü daha qədim dövrlərin yadigarı olaraq, maldarlıqla məşğul olan əhali arasında eyni zamanda qoyun mənasında da işlədilməkdədir. Bəzi rayonlarımızda hal-hazırda da qoyuna sadəcə “dövlət” deyilməkdədir. Lakin bu sözün mənası bununla da qurtarmır. “Dövlət” bizdə müəyyən dövrlərdə ağıl mənasında da işlənmişdir. Bunun

ən aydın misalını biz “Kitabi-Dədə Qorqud”da görürük. Buradakı ustadnamələrin birində Dədə Qorqud xana müraciət edərək deyir:

“Qız anadan görməyincə, öyüd almaz.
Oğul atadan görməyincə səfərə çıxmaz.
Oğul atanın yetəridir,
İki gözünün biridir.
Dövlətli oğul qoysa,
Ocağının közüdür.
Oğul dəxi neyləsin
Baba ölüb, mal qalmasa?
Baba malından nə fayda
Başda dövlət olmasa?
Dövlətsiz şərrindən
Allah saxlasın, xanım sizi!”

Lakin məsələ bununla da bitmir. Tədqiqat göstərir ki, bizdə “dövlət” sözü bütün bu mənalar ilə əlaqədar olaraq müəyyən vaxtlarda və hətta indi belə övlad mənasında da işlənir ki, bu da burada haqqında danışılan məsələ ilə sıx surətdə əlaqədardır.

Dövlət quşunun bir adı da Hümay, yaxud Hümadır. Şəmsəddin Sami lüğətinin II cildinin 1510-cu səhifəsində Humay quşu haqqında belə deyir:

“Cəzayiri-bəhri-mühitdə bulunan bir quşdur, Cənnət quşu, dövlət quşu (məcazi - səadət qutluluq, nailiyyət)... Əski yunanların feniks dedikləri quşa da şərqdə Hüma deyilir”.

Naci lüğətində isə Hüma quşu haqqında belə məlumat verilməkdədir:

“Bir quş ismidir ki, sayəsi kimin başı üzərinə düşərsə, şanlı-şərəf və iqbal olurmuş. Əslə Humaydır”.

Əldə olan başqa lüğətlərin də verdikləri məlumat aşağı-yuxarı, bunlara yaxın bir şəkildədir. Humay, yaxud hüma quşunun, doğrudan da, dövlət quşu olmasını biz yazılı ədəbiyyatımızda da görməkdəyik. Ayrı-ayrı şair və yazıçıların müxtəlif əsərlərində Humay, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dövlət quşu ilə eyni xüsusiyyətlərə malik bir quş kimi işlədilməkdədir.

Humay quşuna bəzən “H”sız olaraq, Umay da deyilmiş və deyilməkdədir. Bizi əsl maraqlandıran da onun adının bu şəklidir. Umay

sözünə ən qədim olaraq məşhur “Orxan kitabələri”ndə təsadüf edilməkdədir. Məlum olduğu üzrə, burada Bilgə Xaqan öz anasını Umayya bənzətmişdir. Əsərdə “Umayya bənzəyən anamın baxtına kiçik qardaşım ər adı aldı” deyilir. Bu cümləyə görə, Radlov və Melyoranski, Virbitskinin vermiş olduğu təfsirə əsaslanaraq, umayın ilahə demək olduğunu, özünün də uşaqlar və hamilə, zahı qadınlar hamisi olduğunu deyirlər. Virbitski hələ yuxarıda adı çəkilən kitabələrin tapılmasından əvvəl çap etdirmiş olduğu lüğətində Umay ilahəsindən danışaraq, “uşaqların, eləcə də heyvan balalarının hamisi olan bir ilahədir” demişdi. Radlovun daha sonralara aid məşhur “Türk xalq ədəbiyyatı nümunələri” əsərində “Biz ibtidadə atanızın Ölgündən törədiyimiz zaman, bu iki qayın ağacı da Umay ilə bərabər göydən enmişdir” - deyə bir cümlə vardır.

Buradakı Umay sözünü şərqsünas Katanov, Yeva – Həvva deyə tərcümə etmişdir. Əslində Umay ilə Həvva əfsanəsi arasında müəyyən bir yaxınlığın olduğunu ehtimal və iddia etmək, bəlkə də, mümkündür. Lakin buradakı Umay, əlbəttə ki, Həvva deyildir.

Eyni əsərdə yenə də dəfn mərasimindən danışılarkən belə deyilir: “Adamlarımız qəbir üstündən gəldikdən sonra araq içərlər. Bu zaman əvvəlcə araqı üç dəfə ağızlarına alıb evin yuxarı tərəfinə püləyər. “Bu, anamız umayın olsun”, deyər. ”.

Truşanski isə bu ilahə haqqında danışarkən belə deyir: “Bu bir quşdur ki, uşağın başı üzərində oxuyur, bununla da guya ki, həmin uşağın zürriyyətli olacağını xəbər verərmiş”. Buradan da aydın görünür ki, Umay və Humay eyni şeydir. Daha doğrusu, Umay Humayın, Mahmud Kaşğarının sözləri ilə desək, hələ haşlaşmamış, yəni “h” səsini qəbul etməmiş şəkildir və yaxud əksinə, Şəmsəddin Sami eyni zamanda öz lüğətinin I cildinin 558-ci səhifəsində “Uma” haqqında danışaraq: “Kiçik cocuqları qorxutmaq üçün cahilənə icad olunmuş qorxunc bir şəxsi-mövhum”... deyir. Tədqiqat göstərir ki, bu etiqad bizdə də vardır. Bizdə də “uşaq umusu” deyilən belə bir mövhum məxluq vardır ki, analar çox zaman uşağı onunla qorxudurlar. Əslində uşaq və hamilə qadınlar ilahəsi olan Umayın, nəhayət, belə ziddiyyətli bir mənə alması təbiidir. Bu, əski “dini” görüşlərlə mübarizə aparən yeni dini ehkaminin təsiri nəticəsidir. Başqa cür desək, bu, Umayın daha sonrakı dövrlərdə almış olduğu yeni mənədir. Lakin bununla bərabər, bizdə onun əsl mənəsində işlənmiş olduğu dövrlərin yadigarı da yaşamaqdadır. Bəzi rayonlarımızda bu adla əlaqədar olan bir sıra köhnə pirlər vardır. Bu pirlərə keçmişdə əsasən hamilə və doğmayan qadınlar ziyarətə gedərmişlər. Birincilər o pirdən öz

uşaqlarının mühafizə olunmasını niyaz etdikləri kimi, ikincilər də ondan uşaq istərmişlər. Eyni zamanda uşağı qalmayan analar o pirlə nəzir verdikləri kimi, azarlı uşaqlar da oraya aparılmış. Bu pirlərdən biri bu saatda Qubadlı rayonunun Qaracallı kəndində “Ümay kahası” adı ilə məşhurdur.

Bütün bu deyilənlərdən Umayın və yaxud onun başqa şəkildən ibarət olan Humayın əslində, doğrudan da, uşaq və hamilə, zahı qadınlar ilahəsi olduğu görünməkdədir. Hətta, bir çox xalqlarda onun doğrudan-doğruya qadın-ana şəkildə təsəvvür edilməsi də məlumdur. Bəllidir ki, Humay quşunun kölgəsinin bəxtiyarlıq və dövlət rəmzi səbəbi olması da onu həmin bu xüsusiyyətinin inkişafı məhsuludur. Buradakı kölgə himayə mənasını daşımaqdadır.

Bunlar hamısı doğrudur. Lakin bunun əslində nə demək olması, nədən yaranmış olması, yəni mənşəyi haqqında bu günə qədər heç bir izahat yoxdur: Əgər varsa da, bundan xəbərimiz yoxdur.

Umay və yaxud Humay əslində nədir? Qədim insan nəyə və onun hansı xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq bu əsəri surəti yaratmışdır? Bəllidir ki, hər bir fəvqəltəbii əsəri surətin əsasında müəyyən təbii, maddi bir varlıq dayanmaqdadır. Yəni hər bir əsəri təbii maddi bir varlığın və yaxud müəyyən hadisənin düzgün dərk edilməməsi, anlaşılmaması nəticəsi olaraq bu sirlər qarşısında hələlik aciz qalmış qədim insan tərəfindən yaradılmışdır. Əslində isə bunlar, yuxarıda deyildiyi kimi, təbii-maddi varlıqlardan və hadisələrdən ibarətdirlər. A.M.Qorkinin sözlərini yada salaq. O deyir ki: “Əsəri uydurmadır. Lakin uydurmaq demək, həqiqi varlıq məcmusu içərisindən onun əsas mənasını alıb surətdə, obrazda təcəssüm etdirmək deməkdir”.

Əgər F.Engelsin sözləri ilə desək:

“Hər bir din, gündəlik yaşayışında insan üzərində hökm sürən xarici qüvvələrin, onların dinamikasındakı fantastik inikasından başqa bir şey deyildir. Və elə bir inikasdır ki, onda adi qüvvələr fəvqəltəbii qüvvələr şəklini alır”.

Bu məna etibarı ilə biz umay və yaxud Humayın əsl mənasının yenə də Mahmud Kaşğarının “Divani-lügətit türk” əsərində tapırıq. Mahmud Kaşğari öz əsərinin II cildinin 110-cu səhifəsində umay sözünü izah edərək deyir:

“Umay - qadınlar doğandan sonra qarınlardan çıxan hoqqaya bənzər bir şey (son, uşaq tayı, uşaq yoldaşı). Hətta - “umaya tapınan oğul tapar” deyə, bir məsəl də vardır. Qadınlar bunu şükümlü sayırlar”.

Mahmud Kaşğari həmin cildin 50-ci səhifəsində eyni kökdən olan ikinci “um” sözünü izah edərək deyir:

“Um” - qarın şişkinliyi deməkdir”

“Um” sözünə verilən bu izahat da “Umay” sözünün, doğrudan da, qarındakı şişkinliklə əlaqədar bir söz, dolayısı ilə uşaq yoldaşı demək olduğunu göstərir.

Beləliklə, aydınlaşır ki, Umay əslində uşaq yoldaşı deməkdir. Uşağın ana bətnindəki həyatında və inkişafında həmin uşaq yoldaşının nə dərəcədə böyük əhəmiyyətə malik olduğu aydındır. Buna görə də qədim insanın nəzərində bu təbii-maddi varlıq, əgər belə demək mümkünsə, bu bədən üzvü fəvqəltəbii şəkil və mahiyyət almış, qüdsiyyətə qaldırılaraq ilahə dərəcəsinə çatdırılmış, öz inkişafının daha sonrakı mərhələlərində isə öz kölgəsi, himayəsi ilə insanlara bəxtiyarlıq – dövlət, övlad verən əsətiri bir quşa çevrilmişdir.

1945